Халық кеңесі 1994 26 шілде

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының президенті Кенжеғали САҒАДИЕВПЕН әңгіме

— Кенжеғали Әбенұлы, сіздің Ұлттық Ғылым академиясының басшысы болып сайланғаныңызға көп уақыт өте қойған жоқ. Әр басшының жаңа ұжымға әкелер өзіндік жаңалығы болатыны сөзсіз. Сондықтан сізге қояр алғашқы сауалымыз, өз қызметіңізді неден бастадыңыз? Қай мәселеге көбірек көңіл бөлесіз?

— Ұлттық Ғылым академиясының президенті ретіндегі менің қызметім республикамыздың егеменді демократиялық мемлекет ретінде қалыптасып, дамуындағы академияның ролін белгілеп, оны қамтамасыз ететін жолдар мен тетіктерін іздеуден басталды. Қазіргі өмірдің шындығын және ғылымның штабы болып отырған Ғылым академиясына, ғалымдарға қойылып отырған талаптарды ескере отырып, республикадағы экономиканың терең өзгерістерін іске асырудағы осы штабтың ролі мен орнын саралап, салмақтау керек болды. Бұл бағыттағы қызметімізді қайта құрудың қажеттігі туып отыр.

Академияның жаңа төралқасын құрдық. Ғылыми бөлімшелердің басшыларын жаңадан сайладық, бөлімшелердің тиісті ғылыми бағыттарды дамытудағы ролі мен жауапкершілігін арттыру шараларын белгіледік. Сондай-ақ академияның қызметін айқындайтын бірқатар маңызды құжаттар жасалынды. Жалпы алғанда академия Қазақстанның ғылыми-техникалық егемендігін қамтамасыз етуді өз мойнына алуға тиіс. Бұл өте жауапты міндет. Оны іске асыруда бізді болашақта үлкен істер күтіп тұр. Кеңес Одағы кезінде бұл міндетті одақтық академия шешетін еді де, біздің жетекшілік, мемлекеттің ғылыми-техникалық егемендігі үшін басымыз ауырмайтын — бұнымен, негізінен, одақтық, яғни ресейлік ғылым айналысатын.

Ғылымды алға сүйреп, оның жеткілікті жоғары деңгейін, дүниежүзілік ғылымның бағытын бақылап, одан қалыс қалып қоймауды қамтамасыз етіп отыратын біреу болу керек қой. Қазақстанда мұнымен кім айналысуы керек? Меніңше, бірінші кезекте ол негізгі ғылыми күштер жинақталған академиялық қоғамдастық болуы керек.

Бұл бағыттағы бірінші міндет — іргелі зерттеулердің бағдарламасын түбегейлі қайта құру керек. Біз оны одақтық академияның қоғамдастығында болғандағы көлемде қайталай алмаймыз. Ал жалпы ұлттық бағдарламада әрбір жеке буынның орны мен міндеттері анық белгіленген.

Енді жағдай мүлдем өзгерді. Біз өзіміз Қазақстандағы ең бірінші кезектегі іргелі зерттеулерді анықтауға тиіспіз. Онда мамандардың болуы, ғылыми мектептер, дәстүрлер, материалдық-техникалық база, қаржы мүмкіншіліктері ескеріледі. Және бұл арада міндет айқын: дүниежүзілік ғылымның бағыт-бағдарын шамалау және таңдалған бағыт бойынша дүниежүзілік деңгейді қатал түрде ұстау керек. Әйтпесе, ол ғылым емес. Мейлі, бағдарлама азырақ болсын, бірақ біздің таңдап алған нәрсеміз осы деңгейге сай болуға тиіс. Екіншіден, іргелі зерттеулердің екі түрлі нәтижесі болады: таным-білімді байыту және шешімдерді байыту. Біріншісі бүкіл ғылымның пайдасына жұмыс істейді, ал екіншісі экономикада, елдің әртүрлі шаруашылық қызметтерінде практикалық көрініс табуға тиіс. Әдетте мұны таза ғылым емес, қолданбалы ғылым дейді. Бірақ бұл екі нәтиженің арасында айқын шекара жоқ қой. Егер іргелі зерттеудің нәтижесінде бір не болмаса басқа мәселенің техникалық, технологиялық, әлеуметтік шешімі табылса, ол практикалық қызметте қолданылуға тиіс. Бұдан біз өзіміздің ғылыми ізденістерімізді жоспарлағанда оны Қазақстанның мүддесімен, оның экономикасымен, даму болашағымен байланыстыруымыз керек деген қорытынды шығады.

Бұл жолда мәселе көп. Ең алдымен — байланыстардың үзілуі. Қазақстанның тұтас салалары Одақтың ғылыми-техникалық, өндірістік бөлімшелерімен қамтамасыз етілді. Мәселен, бізде мұнай-химия өнеркәсібінің мәселелерін шешетін бірде-бір айтарлықтай зертеу орны жоқ. Мұнай өңдеудің де орасан зор проблемалары тұр, оның шикізат күйінде шетке шығару тиімсіз. Шетелдік тәжірибе көрсеткеніндей, өңделген өнімдерді сату тиімді — бұл мемлекет кірісін бірнеше есеге ұлғайтады. Алайда, бізде мамандар тіпті аз болып шықты, ал көмірсутекті шикізат өңдеу технологиясымен айналысатын мекемелер мүлде жоқ деуге болады. Қазақстанда жарамсыз қалдықтардың орасан қоры бар. Әр аймақта молынан жатыр. Олардан құнды компоненттерді бөліп шығаруға болады — бірақ зерттеу бөлімшелері, пәлендей бір өңдеу ғылымы бізде жоқ. Біз орасан мөлшерде темір рудасын да өндіреміз, өкінішке қарай, одан жоғары деңгейде өңделген конструкциялық болат жасай алмаймыз. Қазақстанда металлургияны дамытудың үлкен келешегі бар, ал сондай саладағы институт Ұлттық Ғылым академиясының құрамында біреу ғана. Ал қара металлургия проблемаларымен бізде іс жүзінде ешкім шұғылданбайды десе де болады. Дегенмен, бұл тағы да таза қазақстандық проблема. Демек, бұл міндеттің шешімін табуды өзіміз қолға алуымыз керек.

Енді бір күрделі мәселе, біз көп жылдар бойы жоғары-молекулярлық түзілістер химиясы мәселесімен шұғылданып келеміз, біздің ғалымдарымыз Қазақстаннан тысқары жерлерге де мәлім. Ал бізде органикалық емес химия іс жүзінде жоқ, бірақ минералды ресурстарды неғұрлым тиімді пайдаланудың технологиялары сондай қажет болып отыр.

Осы мәселелерге байланысты мынадай сұрақтар туындайды: қандай салалар Қазақстанның өзін танытуына, әлемдік рынокта өз бет-бейнесін табуына көмектесе алады? Өкінішке орай, біз қазіргі кезеңде тек қана шикізат сатып жатырмыз, бірақ өркениеттілігіміздің дәрежесі біздің басқа елдермен қарым-қатынаста техниканы және технологияны көрсете алуымызға байланысты. Технологиялық сол «жарып өтудің» бөліктері қай жерде? Олардың бірі физикалық материал тануға қуатты серпін беруде — жаңа материалдарды, композиттерді жинақтауда, микроэлектрониканы дамытуда. Өйткені Қазақстанда жеткілікті құнды шикізат пен әлемдік дәрежедегі технологияларды өтейтін мүмкіндіктер бар. Физика-техникалық зерттеулерді осы бағытқа бұра отырып, біз бәсекелестікке түсе алатын өнім алып және онымен әлемдік рынокта сауда жасар едік. Алайда бұл бағыт біздің елімізде жеткіліксіз дамыған. Сонымен біз өзіміздің зерттеу бағдарламамамызды республика мүддесімен есептесе отырып жасауға тиіспіз, өйткені олардың көмегімен мемлекет ресурстарын үйлесімді, тиімді пайдалануға әрі ұлғайтуға, әлемдік ғылымның дәрежесімен салыстыра отырып, іргелі зерттеулердің бағдарламаларын жасауға тиіспіз.

— Нарықтық экономикаға өтуімізге байланысты ғылымда да көптеген проблемалар бой көрсетті. Әсіресе, кадр мәселесін ерекше айтқан жөн. Жастардың ғылымнан кете бастауы, әрине, жақсылыққа апарып соқпайды. Бұл үрдісті тоқтату үшін нендей шаралар істеліп жатыр? Тұрғын үй, еңбекақы мәселелерінің шешілуі қалай?

— Ең алдымен жұмыс негізіне шарттық жүйені енгізу керек. Ол әрбір қызметкердің, оның ішінде ғалым еңбегінің құнын әділ бағалайтын ең қолайлы тәсіл. Бас ғылыми хатшы міндетін атқарып жүргенімде мен шарттық жүйе ережесін құрастырған едім. Кезінде ол іс жүзіне аспай қалды. Академия жүйесіндегі көптеген адамдар оған зейін қойып қарамады. Ал егер адам нағыз дарын иесі болса, онда онымен тек шарттық жүйе негізінде жұмыс істесу керек. Жалақыны да ғылымнан басқа жаққа кетуді ойына алмайтындай етіп төлеу қажет. Оның есесіне, бірақ қатар отырған қабілеттілігі төмендеу екінші біреудің жұмыс орны қысқарып қалуы ғажап емес.

— Президент жарлығымен академияға қызметін өзін-өзі басқару негізінде атқаратын Мемлекеттік жоғары ғылыми мекеме дәрежесінің берілгені баршамызға белгілі. Мұның артықшылығы неде?

— Иә, аталған жарлыққа байланысты өз қарамағына барлық ғылыми зиялыларды біріктіретін академияның еліміздің Мемлекеттік жоғары ғылыми мекемесі дәрежесіне ие болуы — оған ғылымдағы басшы бағытты дұрыс таңдап алу, қазақстандық қоғамның экономикалық және әлеуметтік өркениетті даму жолдарын анықтау және ғылыми тұрғыдан негіздеу, еліміздің өндірісінің және біртұтас өндіргіш күштерінің дамуын интеллектуалды тұрғыдан қамтамасыз ету жауапкершілігін жүктейді.

Академия Мемлекеттік жоғары ғылыми мекеме дәрежесіне ие бола отырып, жас тәуелсіз мемлекеттің ғылыми-техникалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету жауапкершілігін өз мойнына алады. Бұл бұрын біз кездестірмеген және бұрын іске асырылмаған зор жауапкершілік.

— «Қазақстан ғылыми дағдарыста тұр» деген пікірлер айтылуда. Осыған сіздің көзқарасыңыз қандай?

— Бұл сұраққа жауап бере отырып, еліміздің Президентінің Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының жаңа президентін сайлайтын академияның жалпы жиналысында: «Республикадағы ғылыми өмірдің дағдарысы көпшілікке мәлім болып тұр» — деп өткір сын айтқанын атап өткім келеді. Бұл Елбасының Ұлттық Ғылым академиясына айтқан орынды уәжі. Академияның бір орында тұрып қалғанын мойындауымыз қажет, бұл туралы өз сөзімде айтып өткенмін. Бірақ бізге академияның жұмысын тереңдей қайта құру үшін (реформа) күш-қуатымызды екі есе, тіпті үш есе көбейту керек. Бұл үшін резервтер мен мүмкіндіктер жетерлік. Ең алдымен, талантты ғалымдарды іріктеу принциптерін өзгерткен жөн. Зерттеулерді қаржыландырып, ғалымдар мен шығармашылық ұжымдарға барлық тиісті еркіндікті берген абзал. Бұл орайда көптеген ғалымдарда және менде де тың жұмыстар, соны ойлар бар, осы проблемалар мен оларды шешудің жолдары бар. Өте жақын арада нақты бағдарлама ұсынылады және талқыланады, ұжымдық шешімдер іске асырады.

— Қаржы мәселесі қалай шешілуде?

— Бұл проблеманы мен жекелей айттым. Жалпы алғанда, аталмыш мәселе өте нашар шешілуде. Жыл басынан бастап біз қызметкерлердің жалақысынан басқа түк те ала алмадық. Бірақ приборсыз, препараттарсыз, реактивсіз, экспедицияға шықпай не істеуге болады? Осы мәселені үкіметке, Ғылым және жаңа технология министрлігінің алдарына қойдық. Бірақ әлі нәтиже жоқ.

— Шет ел академияларымен байланыстарыңыз бар ма?

— Ұлттық академияның ерекше көңіл бөлетіні шет елдердегі, сондай-ақ ТМД елдеріндегі әріптестерімізбен байланыс орнату және ұлғайту.

КСРО-ның ыдырап кеткеніне қарамастан, біз тек Ресей академиясымен ғана емес, сондай-ақ басқа жоғары оқу орындарымен, әртүрлі ғылыми, академиялық емес мекемелермен жемісті ғылыми-техникалық байланысымызды сақтап қалып, одан әрі жалғастыруды көздеп отырмыз.

Мәселен, жақында Мәскеуге барғанымда мен алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының басшыларымен, Ресей академиясының президенті, академик Ю. С. Осиповпен пікірлестім. Біздің бұрыннан келе жатқан көптеген байланыстарымыз бар, оларды адамдық та, ғылыми көзқарас тұрғысынан да үзуге болмайды. Ғылымның құдіреттілігінің өзі осында. Біздің байланысымызды жан-жақты нығайтқан дұрыс, қой, бірақ Мәскеудің өзінде есімдері әлемге әйгілі аса ірі ғалымдар, ғылымның танымал көшбасшылары жұмыс істеп жүргенде, өзіміздің талантты жастарымызды Американың түкке тұрғысыз лабораторияларына, шығыстық көршілерімізге жібергенді мен түсінбеймін. Мұндай жағдайлар кездеседі.

Ал жақында өткен Қазақстан мәдениеті мен ғылымының Ташкендегі күндеріне қатысуымыз өзбек академиясымен байланысымызды нығайтудың екінші бір айғағы болды.

Біз өзбек әріптестерімізбен Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан басшыларының бастамасымен құрылатын біртұтас экономикалық кеңістік аясында біріккен экономикалық, Орталық Азияда ортақ экономикалық кеңістік проблемаларының бірлескен мемлекетаралық ғылыми-зерттеу институтын ашу жөнінде келістік.

Бұл екі, тіпті үш елдің ғалым — экономистерінің, басқа да мамандардың күштерін біріктіруге, сондай-ақ үкіметімізге экономикалық интеграцияның ғылыми тұрғыда негізделген саясатын ұсынуға көмектеседі.

Біздің академия осындай бірлескен ғылыми ұжымның жұмысына қажетті жағдай жасауға және орын тауып беруге дайын.

Өзбекстан Ғылым академиясының жұмысымен танысу барысында біздің академияның ғалымдары өзбек ағайындардың қолданбалы ғылыми зерттеулердің нәтижесін пайдалану, институттардың тәжірибе-эксперименттік базасын құру, шет ел инвесторлары мен инвестицияларының қаражатын пайдалану арқылы қаржының қосымша көздерін іздестіру саласындағы пайдалы да көңілге толымды іс-тәжірибелерімен танысты. Біраз нәрселерді үйреніп, ойларына түйіп қайтты. Енді біздің ғалымдарымыз екі елге ортақ түрлі ғылыми жобалар құру мен оларды жүзеге асырудың жолдарын қарастырып жатыр.

— Әңгімеңізге рахмет!

Сұхбаттасқан
Думан РАМАЗАНОВ.